

נתן אלתרמן והתיאטרון הקאמרי

ב'גוריון, יוסי ידון, חנה מרון במסיבת הצגת הבכורה של פונדק הרוחות, הקאמרי, 1962. צילום: הרמתי

קשריו האמנותיים והמקצועיים של נתן אלתרמן עם התיאטרון הקאמרי החלו זמן לא רב לאחר ייסודו של התיאטרון ונמשכו עד סמוך למותו של המשורר. שנתיים לאחר הקמתו תרגם אלתרמן עבור הקאמרי את **אנטיגונה** מאת ז'ן אנואי (בכורה 30.12.1946), המחזה השביעי של הקאמרי, והראשון בשלושה עשר המחזות בתרגומו שהציג התיאטרון, ובהם ההצלחה הגדולה ביותר שידע הקאמרי עד אותה עת, **שלמה המלך ושלמי הסנדלר** מאת סמי גרונמן (בכורה 17.9.1964). המחזה האחרון בתרגומו של אלתרמן, המערכון **שירת הברבור** מאת אנטון צ'כוב, הוצג על ידי במת השחקנים שליד הקאמרי שנה לפני מותו (בכורה 6.3.1969).¹ לאלתרמן היה קשר אישי עם

הקאמרי, התיאטרון שבו עבדה אשתו, השחקנית רחל מרכוס, והוא שהביא אותו לקשר הדוק עם אנשי הקאמרי גם שלא בעניינים עסקיים, ומתוך ששהה במחיצתם גם עבד עמם לאורך השנים יותר משעבד עם התיאטרונים האחרים.

שיתוף הפעולה בין אלתרמן לתיאטרון הקאמרי נמשך אפוא עשרים ושתיים שנה. כאשר פנה אליו התיאטרון בבקשה לתרגם עבורו את **אנטיגונה** של אנואי, הוא לא פנה לטירון. אלתרמן החל לכתוב פזמונים לתיאטרון "מטאטא" בסוף שנת 1933, ומחזות תרגם ל"מטאטא", ל"הבימה" ול"אהל" לפני שפנה אליו הקאמרי. ב-1946 הוא היה בשיא תהילתו כפזמונאי של "לילה-לו". הארץ כולה שרה אז את "שולמית", "זאת אומרת", "כך כתוב בלכסיקון" (מן התוכנית "כך כתוב בלכסיקון", 16.3.1946), ואת הלהיט הגדול "בכל זאת יש בה משהו", שנכתב לז'ני לוביץ לתוכנית "בבקשה לשבת" (14.9.1946). זאת היתה גם תקופת הזוהר של "הטור השביעי", שכתב אלתרמן בימי שישי לעיתון **דבר**.²

הקאמרי נהנה אפוא מיוקרתו של אלתרמן, אך הוא גם עודד את יצירתו המקורית. אמנם אלתרמן החל לכתוב פרוזה היתולית ל"לילה-לו" כבר בשנת 1947, אך אלה היו מערכונים קצרים, קלילים וגם קלי-ערך. יחסי הגומלין בינו לתיאטרון רפרטוארי מקצועי, לבמאי התיאטרון הקאמרי ולשחקניו, הם שעיצבו במידה ניכרת את יצירתו הדרמטית העיקרית, ושלושה מארבעת המחזות שכתב הוצגו בקאמרי.

כנרת, כנרת

ב-15.12.1959 הודיע התיאטרון לעיתונות כי אלתרמן הגיש לתיאטרון מחזה בשם **פונדק הרוחות** וכי הוחלט לפתוח בו את האולם החדש של הקאמרי שלחך ונשלם בפסג' דיזינגוף שבפינת רחובות דיזינגוף-פרישמן. אותה עת קיוותה הנהלת התיאטרון שהבנייה תושלם בסתיו 1960. תוכן המחזה נשמר בסוד (**הבוקר** 16.12.1959). סביר אפוא להניח שאלתרמן כתב את **פונדק הרוחות** במרוצת 1959, ואולי במחצית השנייה של שנה זו. החוזה בין אלתרמן לתיאטרון נחתם ב-23.12.1959. אבל, מכיוון שהצגתו היתה תלויה בהשלמת האולם, לא נקבע הליהוק וגם לא הוכרז מי יהיה הבמאי, הגם שגרשווין פלוטקין היה זה שקרא את המחזה לפני ועדת הרפרטואר ואמנם הוא שביימו בסופו של דבר. המחזה הוחזר למחברו להכנסת תיקונים (**דבר** 24.12.1962). מתי הוחזר לא ידוע וגם לא ידוע אם אמנם שקד אלתרמן על תיקון **פונדק הרוחות** כל אותה עת (ר' להלן). מה שידוע הוא שהתחזיות של הקאמרי לא התגשמו ובניית האולם החדש לא הושלמה בסתיו 1960. פלוטקין סיפר ששוחח עם אלתרמן בתחילת 1961 על כתיבת מחזה נוסף על נושא ישראלי, מקומי, שיהלום יותר את פתיחת האולם החדש.³ אם זכר פלוטקין אל נכון את מהלך

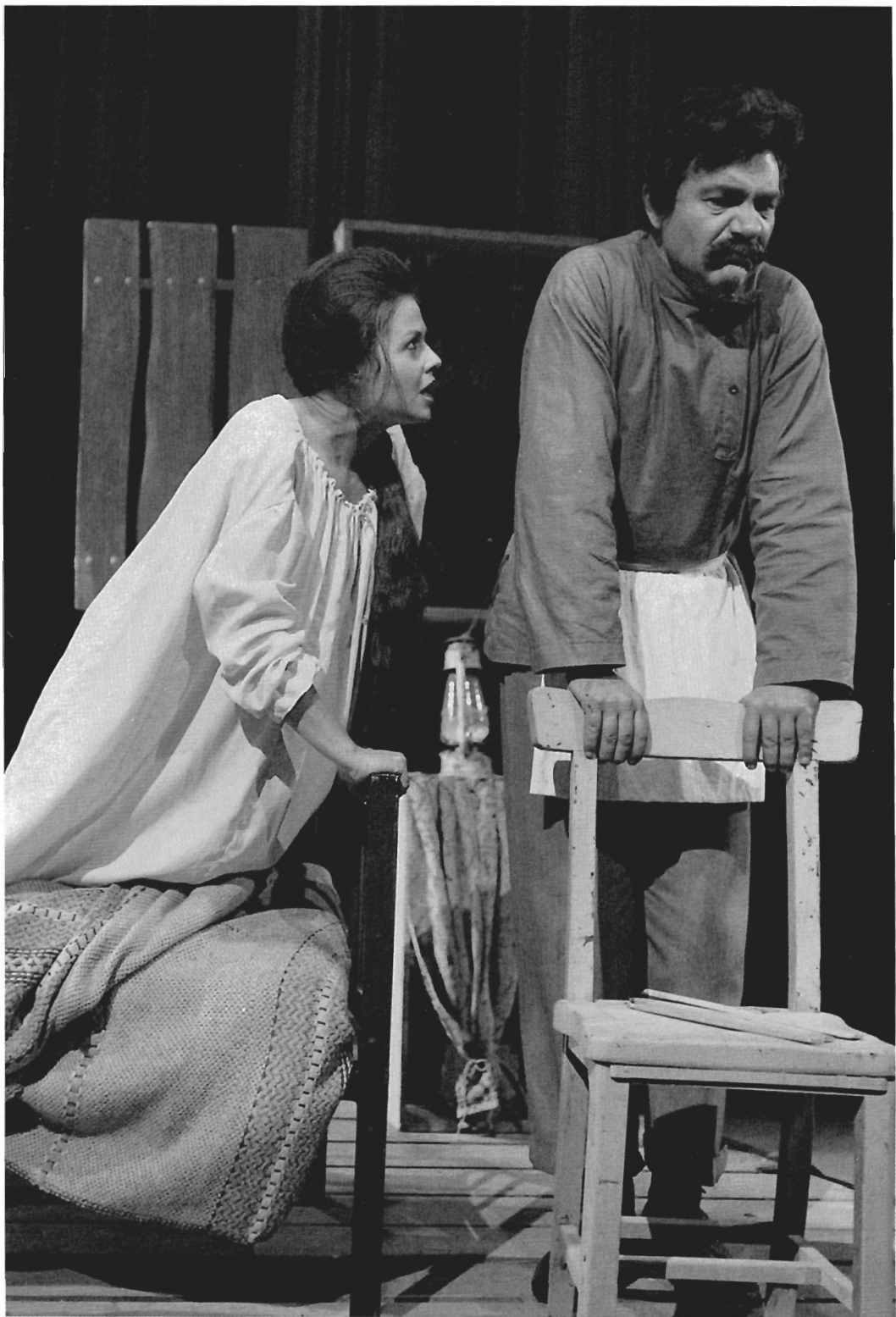
הדברים, כתב אלתרמן את המחזה תוך זמן קצר, כי החוזה בינו לתיאטרון נחתם ב־10.4.1961, ומיד שיגר התיאטרון הודעה לעיתונות על החלפת **פונדק הרוחות בכנרת, כנרת (הארץ, 13.4.1961)**. סופר **דבר** גם ידע לספר שהבמאי גרשון פלוטקין כבר התחיל בעבודה על **פונדק הרוחות** כשאלתרמן הגיש לו במפתיע, "בשבוע שעבר", מחזה חדש.⁴

במסיבת עיתונאים, שנערכה ב־16.4.1961 ותוכנה פורסם למחרת בכל העיתונים היומיים, הכריז התיאטרון גם על מועד מדויק לפתיחת האולם החדש, ה־17 באוקטובר, וחונכתו במחזה חדש של אלתרמן, **כנרת, כנרת**, שנושאו ישראלי ולא אוניברסאלי, מחזה העוסק בימי העלייה השנייה. חודש לאחר מכן נודע שחנה רובינא נענתה לבקשתו האישית של אלתרמן, שקרא באוזניה את מחזהו, והביעה את הסכמתה להופיע בהצגה שלא בתפקיד מרכזי וכי תיאטרון "הבימה" הסכים "להשאילה" לקאמרי, מה שהולל ושובח כעידן חדש של שיתוף פעולה בין התיאטרונים.⁵ עם סיום הליהוק החלה העבודה הממשית על המחזה. גרשון פלוטקין ביים ומיטב השחקנים והאמנים גויסו להצגה וביניהם יוסף ידן, אברהם בן־יוסף, זלמן לביוש, אברהם חלפי, רחל מרכוס, משה חורגל, נתן כוגן, אורי לוי, ומי שהיו אז צעירים מבטיחים: גילה אלמגור, אילי גורליצקי, מרגלית סטנדר, ליאור ייני וגם הזמר יורם גאון. הצייר דני קרוון הוזמן לעצב את התפאורה. כל אותה עת ניהל התיאטרון מערכת יחסי ציבור נרחבת ואנשיו הלילו את המחזה בכל פה ובכל הזדמנות, אך נמנעו מלגלות יותר מקורטוב של תוכנו.

בסופו של דבר לא היה האולם החדש מוכן באוקטובר, כפי שקיוו, אלא רק בדצמבר, ורק באמצע דצמבר החלו הצגות הרצה (הצגות מכורות) בפני קבוצות אוכלוסייה שונות. לבסוף הגיע המועד לדבר על העיסה וב־24.12.1961 הזמין התיאטרון את העיתונות למסיבה שבה, בניגוד בולט למקובל עליו, הסכים לשאת דברים גם אלתרמן עצמו. הוא סיפר ששאב את סיפור העלילה המרכזי ממה שארע למורו למתמטיקה, ד"ר ברוך בן יהודה, שבהיותו מורה בדגניה איבד סכום כסף נכבד של הקבוצה. הוא רצה להחזירו בהלוואה שהשיג בתל־אביב, אך אנשי הקבוצה סירבו לקבלו ואף נעלבו מחוסר האמון שגילה כלפיהם, כאשר חשב שיחשדו בו שלא איבד את כספם אלא גנב אותו. אלתרמן תיאר את הקשר הנפשי שלו לתקופת השחרית של היישוב ואת משיכתו לאנשים האידאליסטיים והתמהונים שחיו בתקופה זו. פלוטקין הדגיש במיוחד את העובדה "כי מוסד עברי חדש ייחנך על ידי הצגת מחזה עברי שנושאו העלייה השנייה." פלוטקין גם אמר שזהו המחזה המאה של התיאטרון, כאילו גם בכך יש משום תוספת הילה להצגה.⁶ לאחר מכן נערך לעיתונאים סיור בבניין החדש בהדרכת האדריכל וי"ר ועדת הבניין, שהסבירו את "פלאירו". הבניין נחנך בשני ערבי פתיחה חגיגיים, שבהם הוצג "סיפור הבמה" מאת דן מירון והגברת **השחורה מהסונטות** של ברנארד שאו, ואליהם הוזמנו כל המי ומי. רק לאחר מכן, ב־30.12.1961,

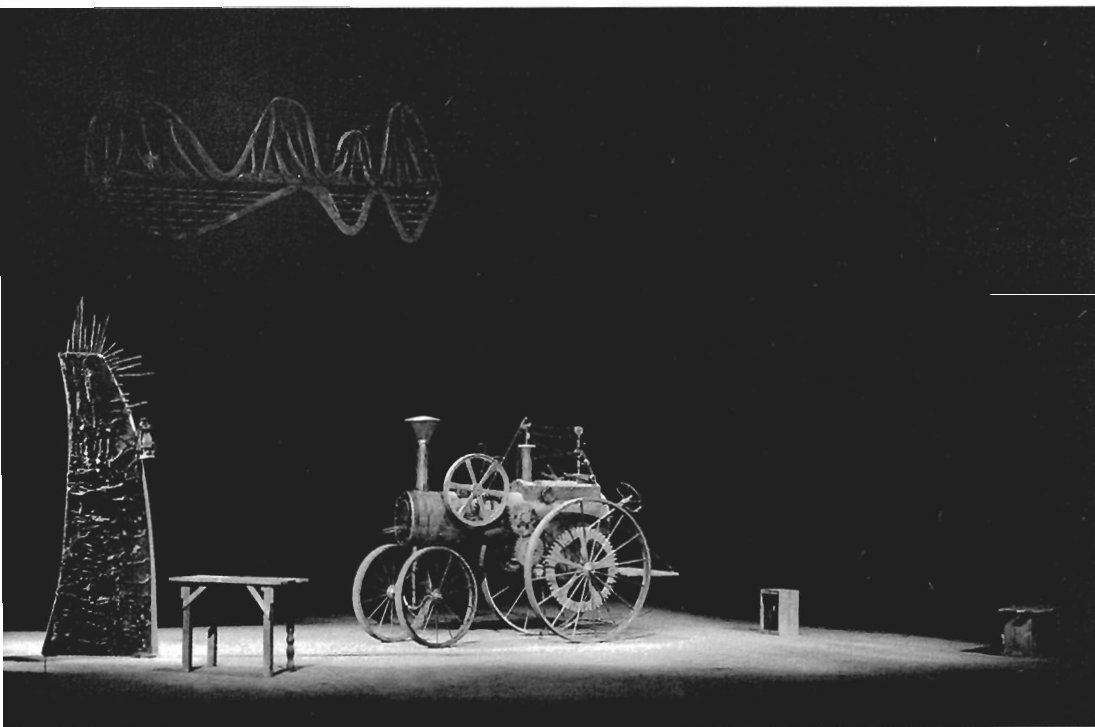
מימין: זלמן לביוש, אורי לוי, כנרת, כנרת, הקאמרי, 1961. צילום: הרמתי

יוסף ידון, גילה אלמגור, כנרת, הקאמרי, 1961. צילום: קרן קדרון

נערכה הצגת הבכורה של **כנרת, כנרת** באווירת חגיגות מיוחדת (**למרחב**, 1.1.1962).⁷ נוכחו בה, בין שאר מאורות הדור, גם אנשי דגניה שאחדים מהם שימשו מקור השראה לדמויות המחזה, ד"ר ברוך בן־יהודה ושרה־זלטה יהודאי, שאלתרמן קרא לה במחזהו זלטינה, אשתו של חיים־ברוך, בעל המלון שביפו. ערב הצגת הבכורה הוציא לאור התיאטרון (יחד עם הוצאת הקיבוץ המאוחד) את המחזה מעוטר ברישומים של צייר התפאורה, דני קרוון.

פתיחת האולם היתה מאורע תרבותי מרכזי ואין ספק ששיקולה של הנהלת התיאטרון לבחור במחזה של אלתרמן בא מתוך רצון לבחור במה שיתרום תרומה מירבית לרוממותו של המעמד ולחגיגותו. זאת היתה תקופה דלה, שנים שלא בורכו ביצירה דרמטית מקורית שייחלו לה הכול. באלתרמן נתלו ציפיות גדולות, שנסמכו על מצוינותו כמשורר ועל נסיונו הארוך כמתרגם וככותב לבמה הקלה, ותקוות רבות שגם יצירתו הדרמטית תשווה בערכה ובסגולותיה ליצירתו השירית וכי התיאטרון יזכה ביוצר דרמה מקורי בעל שיעור קומה בין־לאומי.

תפאורת ההצגה **כנרת, כנרת**, הקאמרי, 1961. עיצב: דני קרוון. צילום: קרן־קדרון

אולי בגלל הציפיות המופלגות שעוררה מערכת יחסי הציבור של התיאטרון לא שבעו המבקרים נחת ממה שראו למעשה. הרוב לא העתיר שבחים לא על המחזה ולא על ההצגה, אחדים הטילו את האשם לאכזבתם בבימוי ובמשחק. התעורר פולמוס נרחב והתיאטרון גם יזם סימפוזיון (ב־2.2.1962), שעורר עניין רב ונסקר בהרחבה בעיתונות. אלתרמן לא השתתף בסימפוזיון, משום שבתו, תרצה אתר, נקלעה למשבר אישי והוא נסע לניו יורק לסעדה, אך שיגר משם דברים ואלה נקראו בשמו.⁸

הביקורת הפושרת לא השפיעה על הקהל, שנהר לחזות בהצגה. אפשר שרבים באו מטעמים שלא מן העניין, כמו הרצון לחזות בפלאי האולם החדש. על כל פנים **כנרת, כנרת**, שהוצגה 119 פעם, היתה הצלחה גדולה במושגי הימים ההם.

פונדק הרוחות

המחזה הוגש לתיאטרון בסוף שנת 1959 והחזוה בינו ובין אלתרמן נחתם, כאמור, ב־23.12.1959. כשהעדיף התיאטרון לפתוח את אולמו בפסג' דיזנגוף עם **כנרת, כנרת**, דרש אלתרמן גם התחייבות מפורשת באשר לגורלו של **פונדק הרוחות**. בנספח לחוזה המקורי מיום 16.4.1961 התחייב התיאטרון להציג את המחזה ב־1961-1962 ולא יאוחר מאשר פתיחת עונת 1962/63. על כל שינוי בסעיף זה תבוא הסכמה של שני הצדדים. "הפעם, כבול בחוזה, עמד התיאטרון בדיבורו. מסע יחסי הציבור היה דומה לזה של **כנרת, כנרת**, תוכן המחזה נשמר בסוד, ובדומה ל**כנרת, כנרת** גם על **פונדק הרוחות** העתירו אנשי התיאטרון שבחים מופלגים. במשך חודשים, למעשה מאז חתימת החוזה ב־1959, הם דיברו על גדולתו וייחודו.⁹ החזרות החלו בסוף חודש ספטמבר 1962, תחילת העונה 1962/63, שהחלה בסיבוב הופעות בהתיישבות העובדת עם **כנרת, כנרת**. בהזדמנות זו נמסר לעיתונות שהמחזה "הוא מעין אגדת פאוסט מודרנית המספרת על מוסיקאי שנפרד מרעייתו ומכר את נשמתו לשטן כדי לזכות בתהילה של וירטואוז."¹⁰ הבמאי, גרשון פלוטקין, ליהק להצגתו את הטובים שבחקני הקאמרי: חנה מרון, יוסף ידן, אברהם בן־יוסף, זלמן לביוש, נתן כוגן, אברהם חלפי, עודד קוטלר, יהודה פוקס, אורי לוי, אסתר גרינברג, דבורה קידר, מוסקו אלקלעי, צמד הדודאים וניצבים רבים מאוד. אריה נבון עיצב את התפאורה. תוך כדי החזרות הכניס אלתרמן במחזה שינויים נוספים. "הכנסת השינויים נעשתה כמעט בלי הפסקה עד לשעת הרמתו של המסך הראשון" (הארץ, 15.1.1963). במסיבת עיתונאים שקדמה להצגת הבכורה, סיפר יוסף ידן, שנערכו "נסיונות שונים והוכנסו תיקונים הנוחים לבמה", ואילו אלתרמן התבדח על כל זה ואמר "המוזה שלי בזמן האחרון היתה בחור עם קרחת", הוא במאי ההצגה גרשון פלוטקין (דבר, 24.12.1962).

מימין: ישראל גוריון, בני אמדורסקי (צמד הדודאים), אברהם בן־יוסף, פונדק הרוחות, הקאמרי, 1962. צילום: הרמתי

המבקרים התייחסו אל **פונדק הרוחות** באהדה רבה יותר מאשר ל**כנרת**, **כנרת**. גם מי שלא נמנעו מציון חסרונותיה של ההצגה ראו בה בכל זאת ציון דרך חשוב וחיובי בדרכו של התיאטרון הישראלי. הודגשו במיוחד טעויות בליהוק ויד כבדה של הבמאי. היו שהציעו להציג את המחזה באינטרפרטציה אחרת. רק בתחום אחד היתה תמימות דעים: כולם שיבחו את התפאורות של אריה נבון. ביקורת חריפה במיוחד כתב מבקר **הארץ**, חיים גמזו. הודות ליוקרתו זכו דבריו לתשומת לב מירבית ולתגובות רבות. גמזו ביקר את הבימוי והמשחק – לא ישרו בעיניו לא יוסי ידן ולא חנה מרון – שלא התעלה, לדעתו, לרמת המחזה, שאינו הדרמה הפיוטית שאליה נכספנו, אך בכל זאת, כך קבע, הוא ראוי להיות מוצג על במות העולם, כמובן עם במאי אחר

תפאורת ההצגה **פונדק הרוחות**, הקאמרי, 1962. עיצב: אריה נבון. צילום: הרמתי

עודד קוטלר, נינט דינר, פונדק הרוחות, הקאמרי, 1962. צילום: הרמתי

ושחקנים אחרים (הארץ, 1.1.1963). אנשי הקאמרי נפגעו עמוקות ויצאו למלחמה בחיים גמזו. את האות לקרב נתן גרשון פלוטקין,¹¹ וגם אלתרמן, שלא כדרכו, הצטרף למתקיפים ויצא להגנת אמני התיאטרון. הוא הרשה לעצמו לעשות זאת כי "יצאתי בחסד מידי גמזו ועל כן אני יכול לומר את דעתי על ביקורתו." (דבר, 13.1.1963).¹² הרוחות סערו ימים רבים. מן העיסוק בהצגה עצמה גלש הוויכוח לשאלות עקרוניות של מהות ביקורת התיאטרון ותפקידה התרבותי וגם, למרבה הצער, לחיטוט ביחסי אלתרמן וגמזו ולהתקפה חזיתית על המבקר. לרבים היו עמו "חשבונות" קודמים והם שמחו להזדמנות לסלק אותם והצטרפו בששון להתקפה הכללית.

נינט דינר, יוסף ידין, פונדק הרוחות, הקאמרי, 1962. צילום: הרמתי

היחס האוהד להצגה גבר בכל זאת על הביקורת. תוך התייחסות לוויכוח כתב י' בן פורת, שהוא מאחל לתיאטרון העברי להעניק לנו לעתים קרובות "אכזבות" מסוג זה: "יהא נא ברור וידוע, שזהו 'כשלונו' העולה על אלף 'הצלחות', כמחזה וכהצגה [...] ועומד על מישור אמנותי ותיאטרלי, שאין לו ולא כלום מן המשותף עם מרבית היצירה העברית והלועזית, המוצגת בשעה זו על שאר בימות ישראל.¹³ הקהל, על כל פנים, הסכים עם המשבחים. פונדק הרוחות הוצג 127 פעם, והתיאטרון ראה בכך הצלחה כפולה, אמנותית וכלכלית. בתגובה לפרסום מטעה בהעולם הזה, שלחה הנהלת התיאטרון, ב־25.9.1963, מכתב לעיתון שבו פירטה את ההכנסה הכוללת מן

ההצגה (320.000 ל"י) ואת מספר הצופים שחזו בה (120,000), והוסיפה כי ההצגה "מבחינה קופתית – מהווה את אחת ההצלחות הגדולות של התיאטרון הקאמרי".

שלמה המלך ושלמי הסנדלר

על תוכניתו להציג את מחזהו של סמי גרונמן, **שלמה המלך ושלמי הסנדלר**, הודיע התיאטרון הקאמרי במסיבת עיתונאים, ב־16.4.1961. גרסה עברית של המחזה, שנכתב במקורו גרמנית, התקין אלתרמן בשנת 1942, על פי בקשתו של תיאטרון "אהל". המחזה פורסם על ידי הוצאת "מועדים", הוצאה והפצה של חזיונות מייסודה של מרגוט קלאוזנר, שהחזיקה בזכויות היוצרים וגם ייצגה את יורשיו של גרונמן.¹⁴ הנהלת הקאמרי באה בדברים על פה ובכתב עם "מועדים" וקיבלה הסכמה עקרונית (במכתב מיום 29.2.1960) להצגת המחזה בצורה "המתקרבת למה שנקרא מיוזיקל". מן הכוונה עד לביצועה עברו ימים רבים. התאריך שעל ההסכם החוזי בין התיאטרון ל"מועדים" יורשי גרונמן הוא 15.2.1964, אך התיאטרון חתם עליו לאחר התמקחות נוספת, רק באפריל 1964. החוזה עם אלתרמן, אשר לו הזכויות של הנוסח העברי, נחתם ב־4.3.1964. אלתרמן התחייב להוסיף לנוסח העברי פזמונים וקטעי פזמונים עד 15.5.1964. ארבע ההצגות הראשונות הועלו בפסטיבל הישראלי השלישי למוסיקה ולדרמה, במאי 1964. הבכורה נערכה ב־12.9.1964.

סמי גרונמן בנה את עלילת מחזהו, *Der Weise und der Narr*, מסיפורים ואגדות מן המקרא והמדרש, שנקשרו בשלמה המלך. המבנה הקומי הידוע שלתוכו יצק אותם – חילופים של תאומים – נבחר, כך נדמה, הודות לאגדה על אשמדאי שהתחזה לשלמה, ומעיד על כך השם שקרא גרונמן לסנדלר: "שמדאי" (היינו: אשמדאי). אלתרמן הוא שנתן ל"שמדאי" את שמו העברי "שלמי". ייחוס חיבורו של **שיר השירים** לשלמה היווה עילה וצידוק לשילובם של פזמונים רבים במחזה ולהפיכתו לקומדיה מוסיקלית. בת פרעה היא רקדנית המנצחת על להקת מחוללות והמחזה מסתיים במעמד עליז של שירה ומחולות. הצגת "אהל" זכתה להצלחה רבה, הגם שלא כל הלהיוק היה לטעמם של המבקרים והריקודים זכו לביקורת צוננת מאוד.¹⁵ על רושמו של התרגום על הקהל של שנת 1943 מעידים הדברים שכתבה על ההצגה לאה גולדברג: "יש בכל הענין משהו משיב נפש, מבדח ונעים מאוד, ולא במעט סייע להרגשה זו תרגומו המבריק של נ. אלתרמן, שלא חס על משחקי-מלים, הלצות עבריות מקוריות, וידע להלביש את האפורזים בצורת חרוז שנון הקולע אל המטרה." (דבר, 15.1.1943).

כשהחליט התיאטרון הקאמרי להעלות מחדש את **שלמה המלך ושלמי הסנדלר**, כבר עברו קרוב לעשרים שנה ממועד הצגתו של המחזה בתיאטרון "אהל". הנהלת הקאמרי ביקשה מאלתרמן

אריה נבון,
כרזה להצגה
שלמה המלך ושלמי הסנדלר,
הקאמרי, 1964.

להתקין את תרגומו להצגה מחדשת ולהוסיף פזמונים אחדים משלו. העיתונות התייחסה אל המחזה כאל יצירתם של גרונמן-אלתרמן, או כמחזה של גרונמן שעובד בידי אלתרמן, וזאת מכיוון שהתיאטרון הקאמרי ציין במודעות ובהודעות לעיתונות שהמחזה הוא "מאת סמי גרונמן ונתן אלתרמן". הסיבה העיקרית לכך היתה שהתיאטרון ביקש לזכות בתמיכה כספית להצגה, תמיכה שניתנה למחזות מקוריים. על מנת לשכנע את המועצה שגם מחזה המתורגם מגרמנית ראוי להיחשב למקורי, במכתב אל המועצה לתרבות ואמנות (מיום 26.11.1964) הטעים התיאטרון הטעמה יתרה את חלקו של אלתרמן וטען שהפזמונים המקוריים שאלתרמן כתב מהווים 40% מן ההצגה, וכי מלבד הפזמונים הוסיף אלתרמן גם קטעי טקסט אחדים משלו, מה שרחוק מאוד מן האמת. התוספות המקוריות של אלתרמן הן מועטות ביותר, ואילו השוואת שני נוסחי התרגום,

אריה נבון,
הכהן הגדול,
דמות מתוך המחזמר
שלמה המלך ושלמי הסנדלר,
הקאמרי, 1964.

זה שהוצג ב"אהל" זה שהוצג בקאמרי, מגלה שההבדלים ביניהם מזעריים וחלקם מקורו בהתקנה לדפוס של המהדורה השנייה של המחזה בהוצאת הקיבוץ המאוחד. פרט לשיפוצים מעטים השאיר אלתרמן על כנו את הנוסח שהתקין עבור תיאטרון "אהל".¹⁶ אלתרמן אינו יכול להיחשב, אף לא בזכות הפזמונים שהוסיף, אלא למתרגם מוצלח מאוד ומקורי, אך לא יותר ממתרגם ובוודאי לא כיוצר שווה ערך לגרונמן. צדקו אפוא יורשי גרונמן שדרשו מן התיאטרון להפסיק את הפרסומים המטעים לאלתר, שכן "מר נתן אלתרמן הוא המתרגם והמחבר של הפזמונים, אולם אינו מחברו של המחזה."¹⁷ אבל קולם היה קול קורא במדבר וההצגה זכתה בפרס מטעם המועצה

הציבורית לתרבות ולאמנות כהצגה המקורית הטובה ביותר לשנת 1964 (דבר, 5.4.1965). אף על פי שהיתה צריכה להתחרות במחזמר **גבירתי הנאווה**, היתה הצגת **שלמה המלך ושלמי הסנדלר** ההצלחה הגדולה ביותר של הקאמרי עד אותה עת. התיאטרון השקיע בה משאבים כספיים ואמנותיים רבים: היתה תזמורת, מקהלה, להקת מחוללים וניצבים רבים. סשה ארגוב חיבר מוסיקה קליטה ופזמונים רבים מן ההצגה הפכו ללהיטים. שמואל בונים ניצח על המבצע המסובך בקלילות, ברעננות ובמקוריות רבה, ובזכותו היא היתה מלוטשת ומקצועית, אבל בעיני הקהל הגיבור העיקרי היה אילי גורליצקי, שהתגלה כשחקן וירטואוזי והפך ל"כוכב" נערץ בזכות הגילום של התפקיד הראשי, שהיו לו ארבע פנים: שלמה המלך, שלמי הסנדלר, שלמה המלך בתור שלמי, ושלמי בתור שלמה המלך. ההצגה "רצה" מול אולמות מלאים 400 פעם בסיבוב הראשון, חודשה ב-1966 ל-109 הצגות נוספות, וב-1971, שנה לאחר מותו של אלטרמן, מילאה את אולמות הקאמרי עוד 121 פעם.

אסתר המלכה

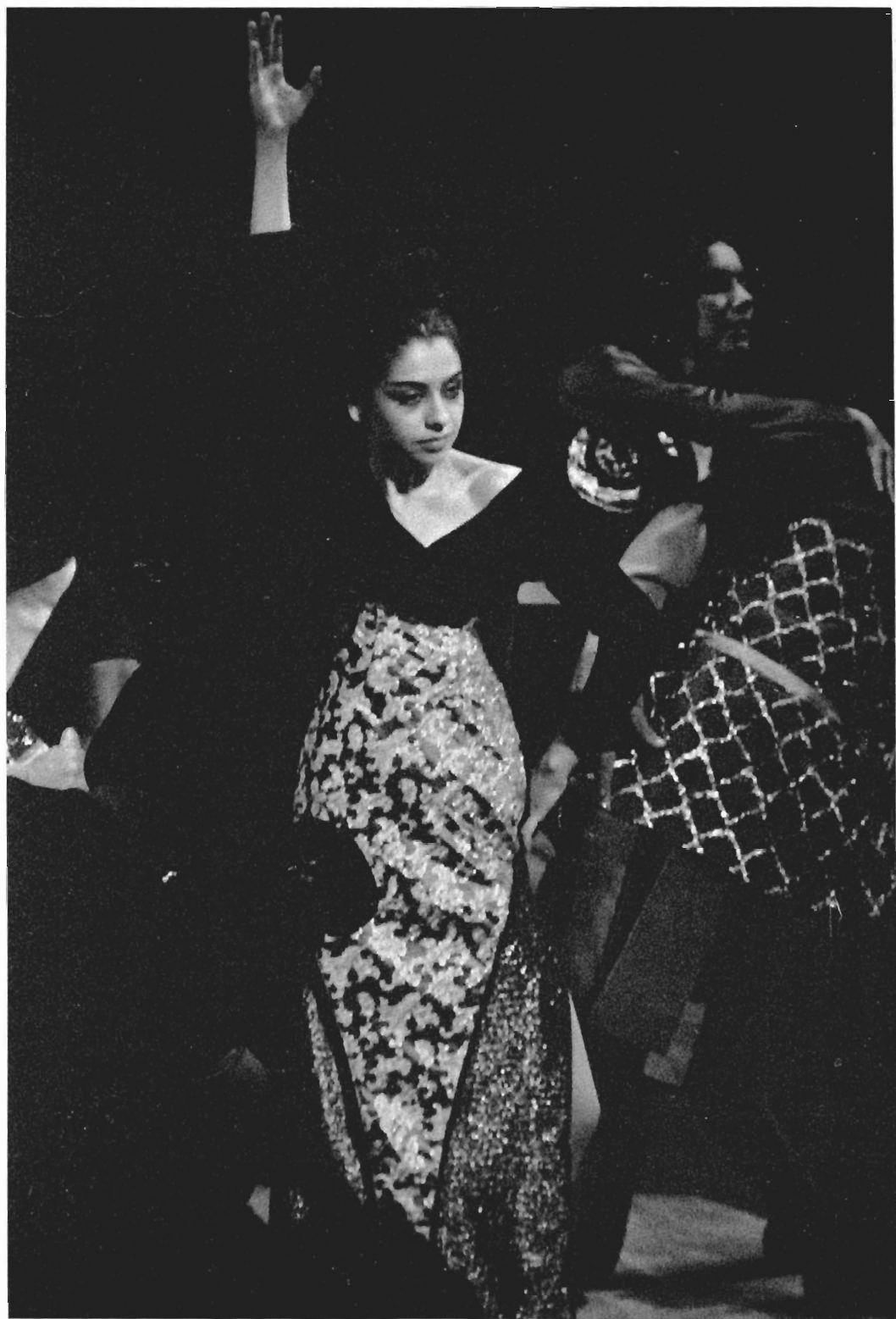
המחזה המקורי האחרון שאלטרמן כתב עבור התיאטרון הקאמרי היה **אסתר המלכה**. בראשית עונת תשכ"ה (1965/64) החליט הקאמרי "לבסס את מרבית הרפרטואר המוסיקלי-בידורי שלו לעתיד לבוא על מקורות עבריים ויהודיים", החלטה שנבעה לא מעט מהחסד שנטה הקהל למחזמרים מתוצרת חוץ שהוצגו בארץ באותה עת ומהצלחתו המסחררת של המחזמר **שלמה המלך ושלמי הסנדלר**. "הבימה" הציגה אז את **אוליבר, כנר על הגג** הוצג ב"אלהמברה" ובתיאטרון העירוני של חיפה התחלפו המחזמרים **פיטר פאן והרשלה**. התיאטרון הקאמרי רצה להציג מחזמר שונה מכל אלה, מחזמר מקורי שייחודו שאיבה מ"מקורות עבריים ויהודיים". הורכב צוות מיוחד – נתן אלטרמן, גרשון פלוטקין ושמואל בונים – והוא החליט להטיל את המלאכה על אלטרמן. ידיעה על כך התפרסמה בעיתונות בתחילת שנת 1965. המחזמר אמור היה להיות מוכן להצגה תוך שנה, בשנת 1966.¹⁸ התיאטרון ראה בצוות של **שלמה המלך ושלמי הסנדלר** נוסחת הצלחה בטוחה שכדאי לחזור עליה והמלחין, סשה ארגוב, נבחר להלחין גם את **אסתר המלכה**. אלטרמן סיים את כתיבת המחזה ביוני 1965 ולאחר חתימת החוזה, ב-13 ביוני 1965, החלו ההכנות להצגה. בנובמבר, שעה שהחזרות היו בעיצומן, החלו להתפרסם בעיתונות ידיעות ראשונות על מהלך העלילה ועל העושים במלאכה.¹⁹ שוב עבד עם אלטרמן על הכנת המחזה לבמה הבמאי גרשון פלוטקין. אלטרמן עצמו השתתף בחזרות – הוסיף, גרע ושינה את הטקסט עד סמוך מאוד להצגת הבכורה. כשבועיים לפני הבכורה הוא החליף לאחד השחקנים הראשיים פזמון שלם.²⁰ הקאמרי השקיע בהצגה משאבים גדולים ותקוות גדולות. דוד שריר בנה תפאורה מפוארת

וענקית (עשר מערכות תפאורה מתחלפות וקרוב למאה ועשרים תלבושות). צוות השחקנים היה גדול ואליו נוספו גם זמרים ורקדנים רבים, שעליהם ניצחה הכוראוגרפית רות האריס. הכול ציפו להצגת בכורה עולמית של מחזמר עברי, כולו מקורי, שאמור היה, אם לא להתעלות על שלמה המלך ושלמי הסנדלר, לפחות להתחרות בו ולמלא בשנת 1966 את התפקיד שמילא שלמה המלך ושלמי הסנדלר בשנים 1964-1965 – מחזה קופה.

המחזה אינו שכתוב של המגילה אלא יצירה ששורשיה במגילה, במדרשים ובמסורת הפורים שפיל, המניחה שהקהל יודע את עלילת המגילה. מכיוון שהקאמרי הזמין אצל אלתרמן מחזמר, הסוג הכתיב במידה רבה את מבנהו של המחזה ואת ניחוחו: עלילה שהיא עילה ל"מספרים" וביניהם דברי קישור, מעין הצגת רביו, אך מעט מתוחכמת יותר. אסתר המלכה היא שלשלת של "מספרים" להפגנת כישרון הכוכבים ומיומנות הלהקה כולה עם קונפרנסייה המקשר ביניהם במילה ובשיר, הוא מונדריש שהגיע לאסתר המלכה ישר מן הפורים שפיל. אלתרמן שם בפיו פזמונים רבים, אך גם עיצב אותו כנפש פועלת חשובה, לא מסורתית אלא אלטרמנית. אין במחזה אקטואליות של שנות השישים וגם לא ביקורת או סטירה. יש הומור לא מכאיב, מובן וקליט, כיאה למחזמר שלא צריך להכביד. עיקר ההנאה מן המחזה באה מהפזמונים הרבים, תחום שבו לא היה לאלתרמן מתחרה בימים ההם.

החזרה עם אלתרמן נחתם ב־13.6.1965. החזרות החלו בתחילת העונה 1966/65 והבכורה הרשמית נערכה ב־6.2.1966. למחרת היום כבר פירסם ח' גמזו, במדורו "אמש בתיאטרון", את הגמיזה הראשונה שלו (הארץ, 7.2.1966). שאר הביקורות הקטלניות לא אחרו לבוא. על המחזה נכתב שלא היה בו רעיון מרכזי שיכול לשאת על גבו מחזה שלם, שסיפור העלילה אינו מתרחש על הבמה, אלא מסופר במונולוגים, וכי כמעט ואין דרשיח דרמטי ראוי לשמו. היו גם טענות על חוסר אחידות ועל אקלקטיות שמקורותיה בולטים לעין יתר על המידה, על חרוזים תפלים ובדיחות באנאליות.²¹ המבקרים דנו ברותחים גם את הביצוע. גמזו הפנה אצבע מאשימה כלפי הראוותנות המוגזמת של ההצגה הכבדה והביצוע הכושל. פלוטקין לא היה, לדעתו, הבמאי המתאים להצגה שהיתה צריכה להיות עליוזה וקלילה. הבמה היתה מלאה שחקנים שאינם יודעים לשחק, זמרים שאינם יודעים לזמר ורקדנים שאינם יודעים להניע יד ורגל. גם האמנים האחרים שעשו במלאכה לא יצאו נקיים. המרכיב העיקרי של מחזמר, הזמר, לקה לדעת הביקורת בחסר. ארגוב, שהפליא כל כך לעשות בשלמה המלך ושלמי הסנדלר, חיבר הפעם מוסיקה שלא הצטיינה בייחוד כלשהו. התפאורה של דוד שריר, ססגונית ומרהיבת עין, ולדעת אחדים המרכיב הטוב והמרשים ביותר של ההצגה, היתה גם מכשלתה. היא לא פתרה נכון את המעברים מתמונה לתמונה, היתה מסיבית מדי ונדרש זמן רב להחלפתה מתמונה לתמונה, בעוד הקהל באולם החשוך מחכה ל"המשך

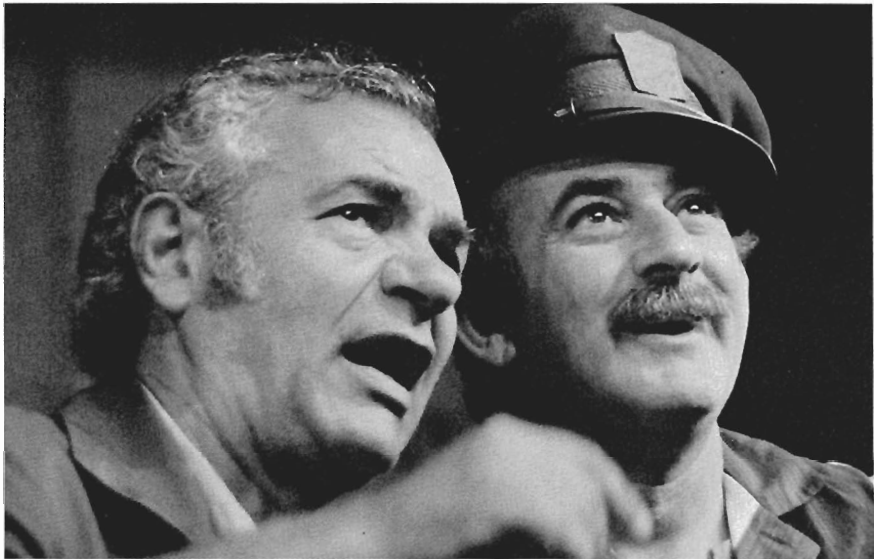
תרצה אתר, אסתר המלכה, הקאמרי, 1966. צילום: הרמתי

שחקני אסתר המלכה, הקאמרי, 1966. צילום: הרמתי

יבוא" באפס מעשה. "אילו לא עמדו לרשותו של 'הקאמרי' אמצעים גדולים כאלה מכניים תפאורתיים, "כתב עזרא זוסמן, "היה מרכז הכובד מועתק אל המשחק עצמו [...] והמחזאי המשורר עצמו היה חושב במושגי במה אחרים." זוסמן גם הצביע על המקור לאי-הנחת הכללית, סמיכות יתרה לשלמה המלך ושלמי הסנדלר, שלא היתה לטובת אסתר המלכה (דבר, 11.2.1966). רק שני שחקנים צוינו לשבח על משחקם – שמעון בר בתפקיד מונדריש ואברהם מור בתפקיד אחשוורוש, אך שני שחקנים לא יכלו להציל את ההצגה.

המבקרים ביטאו הפעם, כנראה, גם את דעת הקהל הרחב. המחזה זכה ל-38 הצגות בלבד. האם בהשוואה להצגות קאמרי האחרות באותה תקופה היה זה כישלון מוחץ, גדול במיוחד? עיון ברפרטואר של הזמן ההוא מגלה שגורל דומה פקד את המלט (37 הצגות), הו אבא אבא'לה עלוב (38), האדרת (40), גן הדובדבנים (27), אנדרוקלס והאריה (33), הדרקון (31), אלוף הבונים (40). מן ההצגות שהציג התיאטרון הקאמרי בשנת 1966 – שבעה מחזות חדשים, מחזה ילדים אחד, ושתי הצגות מן העבר – רק מחזה אחד, הדה גבלר (בכורה 25.5.1966), הוצג יותר מ-40 פעם. באוגוסט 1966 חידש התיאטרון את שלמה המלך ושלמי הסדלר בניסיון לסחוט את מיצו מחדש, נסיון שהצליח (109). 38 ההצגות של אסתר המלכה לא היו אפוא בגדר יוצא מן הכלל אלא בגדר הכלל בתיאטרון הקאמרי של אותה שנה. אבל טעם הכישלון נבע לא רק מכך שציפו מאלתרמן ליותר מאחרים, אלא גם משום שההשקעה האמנותית והכספית האדירה לא הניבה פירות ראויים. 40 הצגות של אלוף הבונים אולי החזירו את ההשקעה, 38 הצגות של אסתר המלכה – לא. אולי ציפו שההצגה תדמה בכל היבטיה האמנותיים והמסחריים לא רק לשלמה המלך ושלמי הסנדלר, אלא למחזמים המיובאים שהוצגו אותה עת בישראל, כמו כנר על הגג ב"אלהמברה". אפשר

מימין: אבנר חזקיהו, יוסף ידון, חגיגת קיץ, הקאמרי, 1972. צילום: הרמתי

שהאכזבה היתה גדולה גם בגלל הציפייה למחזה מקורי, בתקופה שלא התברכה במחזות מקוריים. התיאטרון הבטיח זאת לקהל בתופים ובחצוצרות וקיים בקול ענות חלושה.

חגיגת קיץ

לאחר מותו של אלתרמן המחזי שמואל בונים את **חגיגת קיץ**, ספר שירים של אלתרמן שפורסם ב-1965, וגם ביים את ההמחזה. הוא סיפר לבתו של אלתרמן, תרצה אתר, "כי שוחח על כך בשעתו עם אבא, ואבא השיב בלאו מפורש, וסגר לו את הטלפון. אבל למחרת, התקשר אליו ונתן לו את 'ברכת הדרך'. כמובן שזה הקל עלי. אם זה היה לרצונו, מי אני שאתנגד." (**מעריב**, 13.7.1972).²² הקאמרי החליט להכין את ההצגה ל"פסטיבל הישראלי למוסיקה ולדרמה" של יולי-אוגוסט 1972 (**הארץ**, 13.4.1972). ההצגה נועדה לייצג בפסטיבל את התיאטרון הישראלי. מכיוון שכל שנה נשאלה השאלה, מדוע אין בפסטיבל ייצוג של התיאטרון הישראלי, ההצעה של הקאמרי התקבלה וזכתה לתמיכה כספית (**על המשמר**, 28.6.1972). למעשה, בדומה למה שנהג התיאטרון במקרהו של **שלמה המלך ושלמי הסנדלר**, רצה הקאמרי גם הפעם, תמורת התמיכה בהצגה שקיבל מן הפסטיבל, להציג במסגרתו את ההופעות הראשונות ואחר כך להעביר את ההצגה לאולמו כהצגה רגילה לכל דבר. בהתאם לאופיו של הפסטיבל תוכננה **חגיגת קיץ** כמחזה מוסיקלי, כהצגה שגדול בה מרכיב המוסיקה והשירה. ההלחנה נמסרה שוב לידיו של סשה ארגוב. בונים תיאר את יצירתו של אלתרמן, שלא נכתבה לתיאטרון, כמחזה, יצירה דרמטית "הבנויה על עיקרון שלוש האחדויות: מקום, זמן ועלילה. המקום – שכונה בשם סְטֶמְבּוּל (מקום בדרומה של תל-אביב); הזמן – 'ליל קיץ שיגרת', הכול מתרחש בלילה אחד [...]

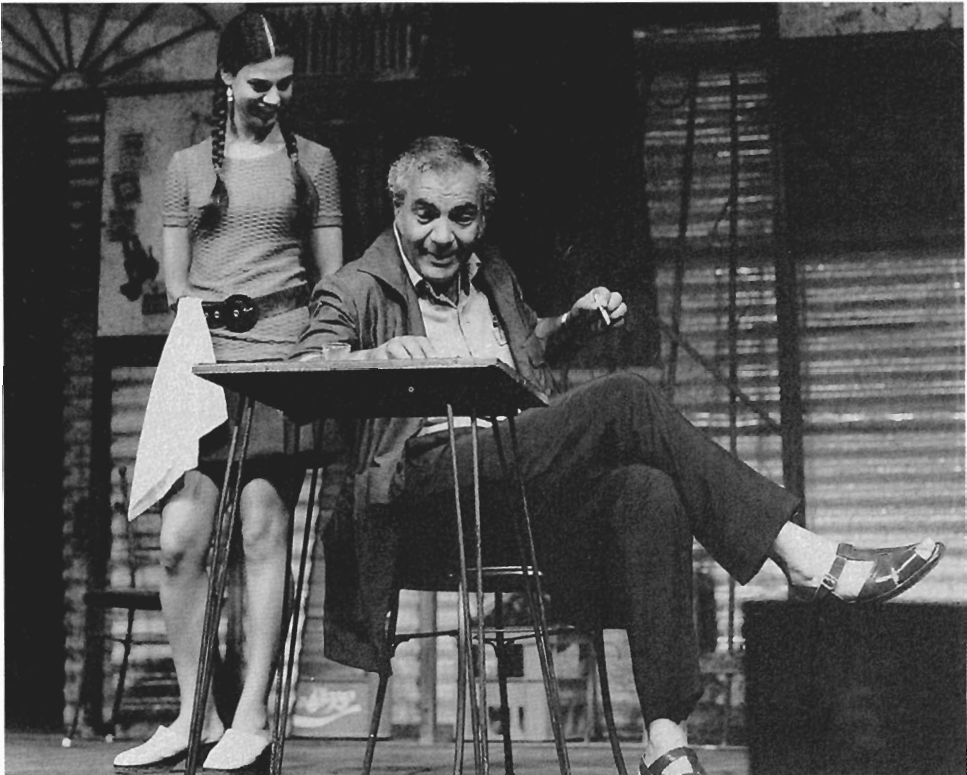
העלילה מורכבת מאפיזודות ומספרת על טיפוסים שונים [...] בסיומו של הערב נשזרות האפיזודות אלו באלו, כמו סיפור מתח [...] זוהי סטמבול המשקפת מציאות, הווי, שיש בה רצח, שוד ופריצות ויחד עם זאת – נוסטלגיה, אהבת המקום ואהבת האדם. " (ידיעות אחרונות, 6.6.1972). בכורה רשמית נערכה ב־1.7.1972. בין השחקנים שהשתתפו: יוסף ידין (בתפקיד הראשי של המחבר, דמות המופיעה דרך קבע בסטמבול ומעורבת עם אנשיה, אך גם מביטה בהם מן הצד), אבנר חזקיהו, זהרירה חריפאי, יוסי גרבר, יצחק חזקיה, אסתר גרינברג. התפאורה עוצבה בידי אריה נבון.

הביקורת לא שיבחה את ההמחזה של בונים, שלא הצליחה להעביר את האווירה והדמויות של

מימין: אביבה שוורץ, אורה שריון, אסי הנגבי, אסתר גרינברג, אבנר חזקיהו, זהרירה חריפאי, לא מזוהה, שלמה וישינסקי, חגיגת קיץ, הקאמרי, 1972. צילום: הרמתי

היצירה השירית לשפת הבמה. לא נוצרה עלילה רצופה ומושכת ולשחקנים לא היה טקסט שאפשר להם לבנות ולאפיין את הדמויות, ולכן לא היו להן חיי במה. השחקנים זכו לגינוי בגלל ההיגוי הגרוע של הטקסט הפיוטי והזמרה החובבנית. היו מבקרים שנהנו, אך הם היו במיעוט.²³ גם הקהל לא האיר פניו להצגה. היא הוצגה 38 פעמים, ובכללן נמנות גם ההופעות בפסטיבל המוסיקה והדרמה. **חגיגת קיץ** היתה היצירה האחרונה של אלתרמן שהוצגה בתיאטרון הקאמרי. נתן אלתרמן הוא ללא ספק אחד היוצרים החשובים שעבדו עם התיאטרון הקאמרי במשך ימי קיומו. תרומתו לתיאטרון, ביצירה מקורית ובתרגום, גם אם עוררה ויכוח ולא תמיד זכתה להלל מקיר אל קיר, היתה גדולה ומפירה.

יוסף ידן, אורה שריון, חגיגת קיץ, הקאמרי, 1972. צילום: הרמתי

לוח הצגות

מחזות מקוריים של נתן אלתרמן שהוצגו בקאמרי ומחזות שתרגם עבור הקאמרי

1946	ז'ן אנואי, אנטיגונה (תורגם מצרפתית), בכורה 30.12.1946; 18 הצגות
1948	דה בומרשה, הספר מסיביליה (מצרפתית), בכורה 2.2.1948; 78 הצגות
1952	ס"י שיונג, אהבתה של יובל אור (מאנגלית), בכורה 11.2.1952; 163 הצגות; בן ג'ונסון, וולפונה (מאנגלית), בכורה 12.5.1952; 46 הצגות
1955	מולייר, הקמצן (מצרפתית), בכורה 26.1.1955; 80 הצגות
1957	ס"י שיונג, אהבתה של יובל אור (חידוש), 8.1.1957; 41 הצגות
1958	לואיג'י פירנדלו, הערב אימפרוביזציה (מצרפתית), בכורה 31.11.1958; 41 הצגות
1960	א' סקרפטה, רוזנים ואביונים (מצרפתית), בכורה 20.6.1960; 132 הצגות
1961	כנרת, כנרת , בכורה 30.12.1961; 119 הצגות
1962	פונדק הרוחות , בכורה 29.12.1962; 127 הצגות
1963	מולייר, ג'ורג' דנדן (מצרפתית); המחזה לא הוצג (על המשמר , 31.5.1963).
1964	סמי גרונמן, שלמה המלך ושלמי הסנדלר (מגרמנית), בכורה 17.9.1964; 400 הצגות
1965	מולייר, דון ז'ואן (מצרפתית), בכורה 2.5.1965; 31 הצגות
1966	אסתר המלכה , בכורה 6.2.1966; 38 הצגות;
	סמי גרונמן, שלמה המלך ושלמי הסנדלר (חידוש), אוגוסט 1966; 109 הצגות
1967	קרלו גוצי, הנסיכה טורנדוט (מתרגום עברי פרוזאי מאיטלקית של מ' דורמן ובסיוע של תרגום רוסי), בכורה 27.6.1967; 28 הצגות
1969	א' צ'כוב, שירת הברבור , מערכון (מרוסית), "במת השחקנים" ליד הקאמרי, בכורה 6.3.1969; 38 הצגות

לאחר מותו של נתן אלתרמן

1971	סמי גרונמן, שלמה המלך ושלמי הסנדלר (חידוש), 1.5.1971; 121 הצגות
1972	חגיגת קיץ , בכורה 1.7.1972; 38 הצגות
1982	סמי גרונמן, שלמה המלך ושלמי הסנדלר (חידוש), בפארק הירקון, 14.9.1982; 15 הצגות
1983	מולייר, תעלולי סקפן (מצרפתית), בפארק הירקון, 19.7.1983; 18 הצגות

הערות

1. ד' גילולה, "תרגומיו של אלטרמן לבמה העברית," **לשון ועברית** 7 (1991), עמ' 5-13; **לשון ועברית** 8 (1991), עמ' 18.
2. ד' גילולה, "נתן אלטרמן והבמה הקלה," **דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות**, חטיבה ג, כרך שלישי (ירושלים תשנ"ד), עמ' 195-200.
3. בראיון עם ד' לאור ביום 3.12.1978, ר' ד' לאור, "השחרית הפלאית של העליה השנייה," **השופר והחרב** (הקיבוץ המאוחד 1983), עמ' 75. הידיעה "פרשה" בתיאטרון הקמרי, **ידיעות אחרונות**, 2.3.1961, על פיה חזר בו הקאמרי מהחלטתו להציג את **פונדק הרוחות** בגלל עמדתו של אלטרמן בפרשת לבון, נכתבה במדור "אורות הבמה" על ידי עיתונאי שחתם "נכתב בגילופין", היא היתולית בעליל ואין לייחס לה חשיבות עובדתית כלשהי. החוזה עם אלטרמן לא הופר. להיפך, חודש לאחר הופעת הידיעה "המצחיקה" הזאת חתם התיאטרון עם אלטרמן על חוזה שני, על הצגת **כנרת, כנרת**. בכל זאת יש מי שטעה ברוח הידיעה והתייחס אליה כאל עדות של ממש.
4. "מחזה שני של אלטרמן יפתח אולם הקאמרי החדש", **דבר**, 13.4.1961.
5. בשינויים קלים הופיעה הידיעה בעיתונים רבים, מתוכם ר' **הבקר**, **למרחב**, **מעריב**, 23.5.61.
6. למעשה, היה זה רק המחזה התשעים ושש של התיאטרון. דו"ח של מסיבת העיתונאים התפרסם בעיתונות בהרחבה. ר', למשל, שין, **ידיעות אחרונות**, 25.12.1961.
7. ר' גם א' נהור, **ידיעות אחרונות**, 1.1.1962.
8. "סימפוזיון על **כנרת, כנרת** בתיאטרון הקאמרי," **הארץ** 9.2.1962; מ' דורמן, "על **כנרת, כנרת**," **דבר**, 9.2.1962; נ' אלטרמן, "במקום הקדמה ל**כנרת, כנרת**," **הארץ**, 9.2.62, נדפס מחדש ב**מעגל** (הקיבוץ המאוחד תשל"א), עמ' 68-73. ר', על המחזה, ר' קרטון בלום, "מעגלים קומיים וטראגיים," בתוך **בין הנשגב לאירוני** (הקיבוץ המאוחד 1983), עמ' 113-128; לאור (הערה 3, לעיל), עמ' 75-89, והביבליוגרפיה המצוטטת שם; מ' דורמן, "הפולמוס סביב **פונדק הרוחות וכנרת, כנרת**," **במה** 128 (1992), עמ' 43-58; 134 (1993), עמ' 17-29.
9. "המחזה הפיזי הגדול ביותר במאה העשרים"; "המחזה המקורי הטוב ביותר שנכתב אי פעם והוא גם אחת מאבני הדרך החשובות ביותר בדרכה העולמית בתקופתנו". נ' דונביק, "התיאטרון הקאמרי צד מכשפות," **הארץ**, 15.1.1963.
10. שין, "**פונדק הרוחות** - אגדת פאוסט מודרנית," **ידיעות אחרונות**, 10.8.1962. במכתב ארוך לאלטרמן, שבו פירט את הצעותיו לתיקונים שלדעתו יש להכניס בטקסט המחזה, כותב פלוטקין: "למרות הצעה של הנהלת התיאטרון להתחיל בחזרות מיד לאחר הצגת **גלילאו**, אינני חושב שמחזה כגון זה מזדמן לנו בכל יום וכדאי מאוד לעשותו במיטב יכולתנו." הצגת הבכורה של **גלילאו לב'** ברכס נערכה ב-21.7.1962. מכתבו של פלוטקין (ללא תאריך) נשלח אפוא לאלטרמן קודם לכן ויש להניח שהוא שקד על הכנסת התיקונים, שאותם ראה לנכון להכניס, בקיץ 1962. פלוטקין הציג הצעות רבות, ר' אחדות מהן אצל דורמן (הערה 8, לעיל), **במה** 134 (1993), עמ' 29 הערה 3.
11. ג' פלוטקין, "דיון שהגיע זמנו," **דבר**, 11.1.1963.
12. דורמן, (הערה 8, לעיל), **במה** 128 (1992), עמ' 54; ד' גילולה, "נתן אלטרמן - הצצה אל מאחורי הפרגוד," **דפים למחקר בספרות** 9 (תשנ"ד), עמ' 66; ור' מה שסיפר על כך גמזו לדורמן לאחר מותו של אלטרמן, מ' דורמן, **נתן אלטרמן: פרקי ביוגרפיה** (הקיבוץ המאוחד 1991), עמ' 204-205. נ' אלטרמן, "בשולי הסערה הגדולה," **הארץ** 1.2.1963, נדפס מחדש, ב**מעגל** (הקיבוץ המאוחד תשל"א), עמ' 74-76; נ' אלטרמן, "ועד האגודה יחליט..." **דבר**, 15.3.1963, תגובה על מכתב בעניין גמזו ששלח תא המבקרים לתיאטרון הקאמרי, נדפס מחדש, ב**מעגל**, עמ' 77-81.

13. 'י בן-פורת, "לא גודל האות קובע", **לאשה**, 8.1.1963; על המחזה, ד' גילולה, "עיון חוזר בפונדק הרוחות", במה 70-69 (1976), עמ' 36-49; 71 (1976), עמ' 13-26, והביבליוגרפיה המצוטטת שם; ר' גם ה' ברזל, "אדם ודמות", בתוך **אלתרמן ויצירתו**, עמ' 207-225.
14. לקראת הצגת הבכורה ב'אהל"ב 7.1.1943, פרסמה הוצאת "מועדים" – הוצאה והפצה של חזיונות מייסודה של מרגוט קלאוזנר, את שני הנוסחים של המחזה, הגרמני המקורי של גרונמן והנוסח העברי של אלתרמן: Gronemann, Sami, *Der Weise und der Narr, König Salomo und der Shuster, Ein heiteres Versspiel in Sieben Bildern*, Umschlagzeichnung und Buchillustrationen sind von Genia Berger (Tel-Aviv 1942, Moadim, Palestinian Play Publishers).
- סמי גרונמן, **שלמה המלך ושלמי הסנדלר**, קומדיה בשבע תמונות, תורגם להצגה ב'אהל"ב ע"י נתן אלתרמן, השער והציורים: ג'ניה ברגר (תל-אביב 1942, מועדים – הוצאה והפצה של חזיונות). ור' גם: סמי גרונמן, **שלמה המלך ושלמי הסנדלר**, החכם והכסיל, קומדיה בחרוזים בשבע תמונות, תרגם והוסיף פזמונים נתן אלתרמן, רישומים: אריה נבון (תל-אביב, הקיבוץ המאוחד 1975).
15. 'י גבאי (עורך), **תיאטרון "אהל"ב: סיפור המעשה** (תל-אביב 1983), עמ' 61-63.
16. גם בשנת 1964 זכה תרגומו של אלתרמן להתקבלות נלהבת, וכך כתב חיים גמזו: "המפתיע איננו שהמחזה (הכתוב גרמנית) הוא 'קריא' גם היום במקורו, כי הרי גרונמן כתב בשפה מדוברת משך מאות בשנים, אלא שעיבודו של אלתרמן הוא מלא חיות כיום, כפי שהוא היה לפני עשרים ושתים שנה" (**הארץ**, 25.9.1964). ואמנם גם היום, בשנות התשעים, עשוי התרגום להלהיב בווירטואוזיות הרבה של לשונו.
17. מכתב מיום 16.7.1964, להנהלת התיאטרון הקאמרי, מאת מ. גיס, בשם הוצאת "מועדים".
18. ע' בר-קדמא, "מגילת-אסתר" תעובד למחזמר, **ידיעות אחרונות**, 14.2.1965.
19. ח' נובק, "אלתרמן ושלונסקי ב'קאמרי'", **דבר**, 15.11.1965.
20. ה' בושס, "עט הזהב שכתב את מגילת אסתר", **הארץ**, 13.1.1966.
21. נ' בן עמי, "ה'איך' וה'מה': המחזמר **אסתר המלכה** מאת נתן אלתרמן – בקאמרי", **מעריב**, 8.2.1966; ד' בר-ניר, "אכזבה ואתראה", **על המשמר**, 8.2.1966; ב' עברון, "שוק מציאות פרסי", **ידיעות אחרונות**, 8.2.1966; א' פוירשטיין, "**אסתר המלכה** בתיאטרון הקאמרי", **הצפה**, 8.2.1966; ח' גליקשטיין, "**אסתר המלכה** ב'קאמרי'", **למרחב**, 11.2.1966; א' ירון, "אסתר המלכה והבדחן", **היום**, 11.2.1966.
22. ר' גם ע' מוהר, **דבר**, 30.6.1972.
23. א' פוירשטיין, "**הגיגת קיץ** ב'קאמרי'", **הצפה**, 1.8.1972; ב' עברון, "ניסיון שנדון לכישלון", **ידיעות אחרונות**, 20.7.1972; ע' זרטל, "איור בלתי-נחוץ לאלתרמן", **דבר**, 21.7.1972.